

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Г. С. СКОВОРОДИ

ПУШКАР ОЛЬГА ПЕТРІВНА

УДК 811.161.1'38

МОВНА ГРА В ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ СЕРГІЯ ДОВЛАТОВА

Спеціальність 10.02.02 – російська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Гулак Анатолій Тихонович,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри слов'янських мов

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Космеда Тетяна Анатоліївна,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса, професор кафедри
загального і прикладного мовознавства
і слов'янської філології

кандидат філологічних наук, доцент
Голікова Оксана Миколаївна,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
доцент кафедри ділової іноземної мови
та перекладу

Захист відбудеться «27» вересня 2018 р. о 15.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.053.05 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди (61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 220–А).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 215–В.

Автореферат розіслано «22» серпня 2018 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. В. Щербакова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Мовна гра (МГ) стала предметом посиленої уваги філологів в останні десятиліття. Насамперед це зумовлено тим, що цей феномен проникає в усі сфери людської діяльності. Мовна гра властива не тільки розмовному та художньому мовленню, ЗМІ та рекламі, а й політичному й науковому мовленню.

Сутність феномена МГ значною мірою розкрито в роботах В. З. Саннікова, Т. О. Грідіної, О. А. Земської, М. В. Китайгородської, Н. М. Розанової, С. В. Ільєсової, Л. П. Амірі, Б. Ю. Нормана, Т. А. Космеди, І. Е. Сніховської та ін.

Найповнішою мірою МГ може зреалізувати свої можливості в художній літературі, оскільки автор художнього твору, звертаючись до МГ, прагне до яскравого й оригінального способу оформлення художньої думки відповідно до поставленого завдання. С. Довлатов – один із найбільш оригінальних російських письменників другої половини ХХ століття, який інтенсивно використовував МГ у своїх художніх творах. Але індивідуально-мовна специфіка цього письменника філологічною наукою майже не вивчена.

Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена причетністю до розв'язання сучасних лінгвістичних проблем: вивчення особливостей МГ як складного і яскравого лінгвістичного феномена взагалі і як важливого складника художньо-мовного стилю С. Довлатова.

Об'єктом дослідження цієї дисертаційної роботи є словесно-художня спадщина С. Довлатова.

Спектр досліджень, у центрі яких ідіостиль С. Довлатова, досить широкий. Переважають праці літературознавчого характеру, серед яких слід відзначити роботи І. М. Сухих, Г. О. Доброзракової, Ж. Ю. Мотигіної, О. О. Вознесенської, Ю. В. Федотової, К. В. Ласточкиної, Н. А. Орлової та ін. Досліджень лінгвістичного характеру значно менше. На особливу увагу заслуговує монографія Л. Сальмон та дисертації Л. В. Самігіної, М. О. Хлупіної та І. В. Матвєєвої. Функціонуванню МГ у довлатовській прозі присвячена тільки кандидатська дисертація Т. А. Букіревої «Аспекты языковой игры: аномальность и парадоксальность языковой личности С. Довлатова».

Предметом нашого дослідження є семантичні й синтаксичні механізми створення МГ, які функціують у довлатовському ідіостилі раннього й зрілого періодів творчості.

Мета роботи – виявити й схарактеризувати типові для С. Довлатова механізми створення МГ і простежити еволюцію їхнього використання впродовж творчого шляху письменника.

Відповідно до мети поставлено такі **завдання**:

1. Визначити аспекти інтерпретації МГ у сучасній лінгвістичній науці.
2. Виявити функційні особливості механізмів створення МГ відповідно до обраної типології.
3. Встановити своєрідність механізмів створення МГ, що переважають у текстах С. Довлатова, із семантичної, структурної та функційної точок зору.
4. Виявити еволюцію використання механізмів створення МГ у ранній і

зрілий періоди творчості С. Довлатова.

Джерельною базою дослідження слугувала картотека загальною кількістю 1800 текстових фрагментів, що містять (елементи) МГ, укладена шляхом суцільної вибірки з творів раннього й зрілого періодів творчості С. Довлатова.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проводилося в межах плану кафедри слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (тема «Закономірності функціонування слов'янських мов: динамічний, прагматичний і методичний аспекти»; реєстраційний номер 0117U000812 від 24.03.2017 року). Тема кандидатської дисертації затверджена на засіданні вченої ради Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 5 від 4 листопада 2011 року).

У роботі застосовувалися такі **методи** дослідження. Метод *суцільної вибірки* використаний у процесі добору джерельної бази. *Описовий* метод спрямований на аналіз і систематизацію досліджуваного мовного матеріалу. *Функційний* метод дав змогу виявити потенціал ігрових явищ у їхньому художньому функціонуванні. *Лінгвоконтекстуальний* метод залучався в процесі визначення місця й мети вживання ігрової одиниці в певному контексті. *Порівняльний* метод дозволив продемонструвати закономірності й еволюцію використання ігрових конструкцій у різні періоди творчості письменника.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що воно є першою спробою комплексного та диференційованого аналізу сутності мовної гри як ідіостильової домінанти творчості С. Довлатова. Уперше було проведено аналіз механізмів створення МГ на семіотичних засадах. Виділено домінуючі семантичні й синтаксичні механізми створення МГ у прозі С. Довлатова. Крім того, в роботі вперше представлено типологічний порівняльний аналіз механізмів створення МГ стосовно раннього й зрілого періодів творчості С. Довлатова.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження визначається тим, що отримані результати доповнюють й уточнюють статус МГ, яка поширена у просторі художнього твору як важливий складник ідіостилу письменника.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання основних висновків і дослідженого текстового матеріалу на практичних заняттях зі стилістики й інтерпретації художнього тексту, лінгвістичного аналізу художнього тексту, а також у процесі подальшого дослідження творчості С. Довлатова.

Апробація результатів дисертації. Дисертація в повному обсязі обговорена на засіданні кафедри слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Основні теоретичні положення, практичні результати дослідження були апробовані у вигляді доповідей на I Міжнародній науковій конференції «Нова лінгвістична парадигма: теоретичні і прикладні аспекти» (Одеса, 2012); XV Міжнародній конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Сучасні напрями в дослідженні мовних одиниць (на матеріалі української та російської мов)» (Харків, 2014); XVI Міжнародній конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Семантика мовних одиниць (на матеріалі української та російської мов)» (Харків, 2016);

VIII Міжнародній науковій конференції «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (Дніпро, 2017); X International scientific conference «Scientific thought transformation» (Morrisville, USA, 2017); Міжнародній науковій конференції «Від смішного до великого: феномен комічного в літературі та культурі» (Бердянськ, 2017); XVII Міжнародній конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Художній текст: лексика, граматики, стилістика» (Харків, 2018); VI конференції молодих вчених «Актуальні проблеми русистики і славистики» (Харків, 2017) та на заході «Форум молодых исследователей-русистов» в рамках міжнародного фестивалю «Великое русское слово» (Одеса, 2012).

Публікації. Теоретичні й практичні результати дослідження викладено в 10 публікаціях, із яких шість статей уміщено в провідних фахових виданнях, затверджених МОН України; дві статті – у закордонних наукових виданнях (Молдова, США) і двоє тез доповідей, представлених на науково-практичних конференціях.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів із висновками до кожного, загальних висновків і списку використаної літератури, що налічує 213 позицій. Обсяг дисертації становить 215 сторінок, із них основного тексту – 169 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету, завдання, визначено об'єкт і предмет дослідження, схарактеризовано методи наукового пошуку, окреслено зв'язок роботи з науковими програмами та планами, висвітлено наукову новизну, теоретичне й практичне значення отриманих результатів, подано інформацію про апробацію матеріалів дисертації, структуру й обсяг роботи.

Перший розділ «Мовна гра як важливий компонент ідіостилю письменника» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1. *«Мовна гра в лінгвістичних дослідженнях: сучасний стан»* схарактеризовано історію вивчення феномена мовної гри, обґрунтовано теоретичну базу дослідження.

Як об'єкт лінгвістичного дослідження МГ постала порівняно нещодавно: її трактували спочатку надто широко. Л. Вітгенштейн, який уперше запропонував цей термін, уважав мовною грою будь-які маніпуляції з мовою. Філософська концепція мовної гри Л. Вітгенштейна розвинулася вже в сучасному просторі.

У подальших розвідках МГ вчені трактують неоднозначно, зокрема деякі науковці (Н. Д. Арутюнова, О. А. Земська, М. В. Китайгородська, Б. Ю. Норман, Т. О. Гридіна, В. З. Санніков, Т. А. Космеда, І. Е. Сніховська) визначають досліджуваний феномен як усвідомлене порушення норми, але сутність МГ вони пояснюють по-різному. На думку О. А. Земської, МГ – це реалізація поетичної функції мови. Т. О. Гридіна співвідносить МГ з відповідною спроможністю мовної особистості виявляти креативність. В. З. Санніков мовною грою називає сплановане неправильне використання мови з художньою метою. Особливу увагу цей учений приділяє усвідомленню мовної аномалії, що, на його думку, дає змогу відмежувати

МГ від мовної помилки. В. З. Санніков наголошує на важливості чинника обманутого очікування в процесі створення мовної гри. Услід за цим дослідником ефект обманутого очікування, або порушення передбачуваності на тлі нормативного вживання мови також уважаємо обов'язковою умовою моделювання ігрового висловлювання. Мовну гру визначаємо як творче, нестандартне використання мовних одиниць і/або категорій з метою створення дотепних висловлювань, зокрема й комічного характеру. В основі неканонічного використання мовних ресурсів лежить порушення передбачуваності (а не норми) на тлі нормативних форм.

У підрозділі 1.2. *«Щодо питання класифікації мовної гри»* запропоновано огляд наявних у мовознавстві типологій МГ, які вчені визначають з різних позицій і на різному матеріалі.

О. А. Земська, М. В. Китайгородська, Н. М. Розанова виявили два аспекти МГ – *«баляндраси (рос. балагурство) і дотепність»* – та, урахувавши їх, пропонують відповідні прийоми створення МГ. Т. О. Гридінна вважає за доцільне розрізнити три основні принципи, що моделюють ігровий ефект: імітативний, алюзивний й образно-евристичний. Однією з поширених класифікацій МГ у наукових дослідженнях є класифікація за лінгвістичними параметрами – відповідно до мовного рівня (фонетичного, словотвірного, лексичного, морфологічного, синтаксичного), на базі якого моделюють МГ і виділяють її типи. За таким принципом відбувається типологізація МГ у роботах В. З. Саннікова, С. В. Ільєсової і Л. П. Амірі, Б. Ю. Нормана, Т. А. Космеди й багатьох інших.

У роботі актуалізовано семіотичний підхід до розгляду феномена МГ. Класифікація МГ відповідно до основних семіотичних категорій (семантики, синтактики й прагматики) дає змогу виділити семантичну й синтаксичну МГ. Прагматику розглядаємо як невід'ємний складник семантичної й синтаксичної МГ.

У підрозділі 1.3. *«Функції мовної гри в художньому тексті»* докладно окреслено призначення МГ. Розважальну функцію вважаємо основною, але не єдиною її функцією. До типових функцій МГ відносимо також словотвірну, психотерапевтичну, маскувальну, оцінну. Наголосимо, що функції МГ постійно взаємодіють у художньому тексті.

У другому розділі *«Семіотичні механізми створення мовної гри в художній прозі Сергія Довлатова»* основну увагу сфокусовано на вивченні домінантних семантичних і синтаксичних механізмів створення МГ у творах письменника, що дало змогу простежити творче становлення індивідуального стилю С. Довлатова та визначити тенденції й диференційні випадки у використанні того чи того механізму відповідно до раннього й зрілого етапів його творчості. Отже, окреслено своєрідну мовно-естетичну манеру письменника шляхом виявлення набору типових лінгвістичних засобів, що беруть участь у створенні МГ.

У підрозділі 2.1. *«Семантичні механізми створення мовної гри в ідіостилі Сергія Довлатова»* схарактеризовано домінантні семантичні механізми моделювання МГ, які письменник використовував і удосконалював упродовж усього творчого періоду.

Каламбур посідає центральне місце серед семантичних механізмів у процесі

моделювання МГ. Цей механізм превалює як у ранньому, так і в зрілому періодах творчості С. Довлатова. У ранніх творах використані каламбурні типи *«маска»*, *«сусіди»* й *«сім'я»*. Їхньою основною функцією є розважальна. Наприклад, каламбур *«маска»*: *На листе картона было выведено зеленым фломастером:*

«СВЕЖИЙ ЛЕЩЬ»

– *А почему у вас «лещ» с мягким знаком?* – не отставал Красноперов.

– *Какой завезли, такой и продаем,* – грубовато отвечала лоточница («Иная жизнь»).

Наведено ілюстрацію обігравання прямого й індивідуально-авторського значень виразу *с мягким знаком*. У першій репліці увагу привернуто до правопису слова *лещ*: *м'який знак* тут – назва літери. Але героїня сприймає фразу як докір і подає інше трактування (*знак* у неї – це кваліфікація якості, а під *м'яким знаком* вона розуміє якість товару, тобто йдеться про несвіжу рибу). Комічний ефект, що виникає внаслідок непорозуміння, свідчить про неосвіченість героїні.

У зрілій прозі спостерігаємо певну еволюцію, хоч каламбур *«маска»*, як і раніше, домінує. Цей тип каламбуру найяскравіше висвітлює сутність комічного: простежуємо відповідну семантичну двоплановість, напр.: – *Что с вами? Вы красный!*

– *Уверяю вас, это только снаружи. Внутри я – конституционный демократ* («Заповедник»).

У цій ситуації каламбур *«маска»* заснований на прямому й переносному значеннях слова *«красный»* – *‘почервонілий від припливу крові до шкіри’* і *‘прихильник або представник більшовиків’*. Каламбур використано для перемикання уваги співрозмовника від своєї зовнішності, з метою відволікти увагу від обговорення справжньої причини почервоніння персонажа (похмілля, пияцтво, підвищений тиск), перевести тему розмови в гру. Крім того, наголосимо, що С. Довлатов побіжно висловлює негативне ставлення до комуністичного ладу.

Каламбур *«сім'я»* також використано для створення МГ у прозі письменника. Наприклад: *Нет, как известно, равенства в браке. Преимущество всегда на стороне того, кто меньше любит. Если это можно считать преимуществом* («Иностранка»).

Тут обіграється слово *преимущество*. З першої фрази випливає висновок, що краще в шлюбі тому, хто менше кохає. Але вже в наступному реченні ставиться під сумнів цей висновок. Семантика слова *преимущество* стає хиткою: у значенні цього слова на перший план висувається не сема *‘преваги когось над кимось’*, натомість актуалізовано сему *‘глибини й сили почуття’*.

Семантичний тип каламбуру *«сусіди»* теж репрезентовано у творчості С. Довлатова. З'являється новий різновид каламбуру *«сусіди»*, що будується на співзвучності російських й іншомовних слів. Змінюється функційна наповненість цього типу каламбуру: підключено оцінну й маскувальну функції, напр.: *И вот ему (Быкову) дали ответственное поручение. Позвонить Димитрову в Болгарию. Заказать поздравление к юбилею Эстонской Советской Республики. Быковер позвонил в Софию. Трубку взял секретарь Димитрова.*

– *Говорят с Таллинна,* – заявил Быковер, оставаясь евреем при всей своей

эрудиции. – *Говорят с Таллинна, – произнес он.*

В ответ прозвучало:

– *«Дорогой товарищ Сталин! Свободолюбивый народ Болгарии приветствует вас. Позвольте от имени трудящихся рапортовать...»*

Я не Сталин, – добродушно исправил Быковер, – я – Быковер.

Через сорок минут Быковера арестовали. За кощунственное сопоставление. За глумление над святыней. За идиотизм («Компромисс»).

Каламбур побудовано на обіграванні співзвучності топоніма *Таллин* (у родовому відмінку) з прийменником *с* й антропоніма – імені головної на той час людини в Радянському Союзі – *Сталин*. Подібність звучання назви столиці Естонії та прізвища вождя спрямована на зображення абсурдності влади. Автор з іронією й сарказмом описує безглуздість цієї ситуації. У сучасного читача наведений приклад, безумовно, викликає сміх, але для радянського періоду такі випадки були цілком реальними, і тоді це був так званий «сміх крізь сльози».

Порівняння й метафора – провідні тропеїчні механізми створення семантичної МГ. Творчий почерк С. Довлатова зберігає сталість щодо використання **мовних (традиційних) порівнянь і метафор**. Такі метафори й порівняння є рідковживаними в текстах письменника, до того ж вони зазнають різних модифікацій, що й сприяє виникненню ігрового ефекту.

Для «оживлення» **порівнянь** С. Довлатов використовує різні прийоми. Домінує такий спосіб перетворення загальномовного порівняння, як «розширення меж порівняння за допомогою визначення, що іноді складається з кількох компонентів» (О. А. Некрасова): *Татьяна взошла над моей жизнью, как утренняя заря. То есть спокойно, красиво, не возбуждая чрезмерных эмоций. Чрезмерным в ней было только равнодушие. Своим безграничным равнодушием она напоминала явление живой природы...* («Заповедник»).

Тут С. Довлатов уводить порівняння загальномовного типу й ускладнює їх поясненнями. Використано дубльовану структурну схему: загальномовне порівняння – роз'яснення; роз'яснення – модифіковане загальномовне порівняння. Повтор лексичних одиниць підсилює емоційне навантаження текстового фрагмента.

У ранній період творчості С. Довлатова переважають прості **порівняння**, а в зрілий – спостерігаємо схильність до використання розгорнутих порівняльних конструкцій. З двох типів порівнянь, виділених О. А. Некрасовою, С. Довлатов надає перевагу тим, в основу яких покладені незвичні зіставлення й зближення реалій, їхніх властивостей й ознак. Такі порівняння згущують іронію зображення гострою несподіваністю невідповідності й смисловою новизною зближення. Порівн.: *Пламя, как недорезанный гусь, вырвалось из унитаза* («Иная жизнь»); або: *Дюралевый стульчик выпорхнул, как гусь из-под телеги* («Иная жизнь»).

Нерідко С. Довлатов використовує **прийом нанизування оригінальних, індивідуально-авторських порівнянь**, що вражають читача новизною й самобутністю. Порівн.: *Верблюд был похож на моего школьного учителя химии. Цесарки разноцветным оперением напоминали деревенских старух. Уссурийский тигр был приукрашенной копией Сталина. Орангутанг выглядел стареющим актером, за плечами у которого бурная жизнь* («Филиал»).

Наведені порівняння викликають комічний ефект, оскільки С. Довлатов порушує звичні для всіх зіставлення *людина – тварина*. Письменник змінює суб'єкт й об'єкт порівнянь місцями (*тварина – людина*). Кумедним є використання в одному з прикладів прецедентного імені **Сталін**. Використання прецедентних імен у структурі порівняльних конструкцій – характерна риса довлатовського ідіостилю.

Традиційним способом модифікації **мовних метафор** в ідіостилі С. Довлатова є семантичне (образне) розгортання таких метафор через узгоджені між собою деталі. Наприклад, поширення мовної одночленної метафори *сердце – мотор* виникає внаслідок активізації асоціативних ліній, стимульованих початковою паралеллю: ***Сердце у меня здоровое. Ведь протащило же оно меня через сотню запоев. Мотор хороший. Жаль, что нету тормозов. Останавливаюсь только в кювете...*** («Заповедник»).

Установлено, що розгорнуті метафоричні утворення переважають над простими впродовж усього творчого шляху письменника: ***Между тем гости уселись за стол. В центре мерцало хоккейное поле студня. Алою розой цвела ветчина. Замысловатый узор вишнегрета опровергал геометрическую простоту сыров и масел. Напластования колбас внушали мысль об их зловещей предыстории. Доспехи селедок тускло отражали лучи немецких бра.*** («Когда-то мы жили в горах»).

Комплекс розгорнутих метафоричних конструкцій спрямовано на опис страв на святковому столі. Іронічний стиль оповіді актуалізовано завдяки піднесеному (автор використовує книжну лексику) опису їжі: так виникає суперечність між побутовим змістом і «високою» формою його вираження.

С. Довлатов активно використовує **прийом нанизування метафор**. Так, метафоричний ланцюжок може складатися з ряду простих метафор, що розвивають ту ж саму метафоричну тему: ***Мы встретились на улице Правды. Найман оглядел меня с веселым задором. Еще бы, подстрелить такую крупную дичь! Скоро Найман убедился в том, что я – млекопитающее. Не хищник. Морж на суше. Чересчур большая мишень. Стрелять в меня неинтересно.*** («Ремесло»).

Спочатку автор називає себе **крупной дичью** (С. Довлатов був дуже високого зросту, що відразу впадало в очі), актуалізуючи семи 'небезпечний', 'той, що викликає зацікавленість', далі послідовно додаються нові образи: **млекопитающее, не хищник, морж на суше** – формується значення 'великий, але не небезпечний, а отже – 'нецікавий'. Парцеляція виокремлює тут кожен момент поступового сприйняття (й одночасно – розуміння) інформації іншим. Низка простих парцельованих комічних метафор (з деформацією явищ, характеристик тощо) – одна з характерних моделей словесно-художнього стилю С. Довлатова.

Зафіксовано «наскрізні» **метафори** й **порівняння**, що постають як «авторемінісценції» в текстах С. Довлатова. «Повторювані» **метафори**, що кожного разу набувають нових смислових відтінків і функційного навантаження, є характерною особливістю створення МГ у зрілій прозі письменника.

Уособлення – один із семантичних механізмів раннього періоду творчості, за допомогою якого письменник реалізує переважно розважальну функцію. Наприклад: ***Дверь кокетничала с ним, водила за нос, наконец в замочной скважине***

со стуком утвердился ключ («Ослик должен быть худым»). Інформація, що сприяє уособленню, втілена в предикативних синтагмах *кокетичала* («Намагатися сподобатися кому-небудь, захопити, зацікавити когось собою (переважно про жінку)») і *води́ла за нос* («довгий час обманювати, вводити в оману»). Комічний ефект виникає внаслідок приписування дверям антропоморфних характеристик поведінки жінки.

У зрілий період творчості художній почерк С. Довлатова еволюціонує, зокрема й у вживанні уособлень. Кількість уособлень значно знижується. Основною функцією уособлень зрілого періоду творчості письменника є оцінна, тоді як у ранній період провідною була розважальна функція. Напр., ситуація, коли ліричний герой читає запис про себе в щоденнику його дівчини: *«Он был праздником моего тела и гостем моей души. Ночь 19-20 августа 1975 года»*.

Я прочел и содрогнулся. Комнату заполнил нестерпимый жар. Голубые стены косо поползли вверх. Перед глазами раскачивались эстампы («Компромисс»).

С. Довлатов реалізує принцип «навпаки» (рос. наоборотности), шляхом «зміни місць значущих елементів висловлювання або речення в позиції суб'єкта й об'єкта» (О. А. Некрасова). Усе, що відбувається з героєм, а саме його внутрішній емоційний стан унаслідок усвідомлення побаченого в щоденнику, описано через персоніфіковані предмети. Отже, завдяки уособленню автор «самоусувається від своїх власних дій і станів, роблячи їх об'єктом спостереження ніби з боку» (О. А. Некрасова).

Змінюються й семантичні вподобання письменника у виборі денотатів уособлення. У ранній період творчості часто вживаною є тематична група «Небесні тіла» й «Предмети». А в зрілий період найчастіше уособлюються денотати тематичних груп «Предмети» й «Тварини». У структурному аспекті розгорнуті уособлення переважають над простими. Предикативні уособлення домінують, а атрибутивні та дистантні менш уживані в прозі С. Довлатова.

Гіпербола – характерний семантичний механізм, що входить до арсеналу засобів МГ, який письменник охоче використовує для створення комічного ефекту. С. Довлатов надає перевагу розгорнутим гіперболам, де ефект перебільшення досягається різними засобами гіперболізації. Зазвичай таку гіперболу визначає цілий фрагмент, часто з підсилювальною часткою (градуатором) *даже: В редакции с Копориной без повода не заговаривали даже мерзавцы. Просить у нее одолжения считалось абсурдом. Все равно что одолжить у скорпиона жало...* («Ремесло»). Гіпербола спочатку будується на прихованій градуальній опозиції: нейтральний член – експресивний член ряду, що виражає інтенсифікацію («хороша людина» – «мерзотник»), із використанням частки *даже*, що підсилює негативну ознаку. Указану гіперболу загострює також каламбурний прийом «обманутого очікування». Далі за допомогою парцельованого порівняння простежуємо навмисне посилення негативної ознаки, що спричиняє стилістичний ефект перебільшення та посилення виразності створюваного образу. Гіпербола виникає завдяки перенесенню властивостей отруйної тварини на ознаки людини.

Важливу роль відведено гіперболі під час створення «комічних характерів».

На думку В. Я. Проппа, основним способом зображення «комічних характерів» є перебільшення. Порівн. у повісті «Наши» навмисне збільшення й загострення уваги на гіперболізованих деталях зовнішності, поведінки, рис характеру діда Ісаака й діда Степана, розраховане на сильний емоційний вплив (нерідко іронічний): *дід Ісаак: Дед был около семи футов. Он мог положить в рот целое яблоко. Усы его достигали погон <...> Мой дед побежал в атаку. Орудийный расчет должен был поддержать атакующих. Но орудия молчали. Как выяснилось, спина моего деда заслонила неприятельские укрепления <...> Дед Исаак очень много ел. Батоны разрезал не поперек, а вдоль. Прежде чем идти в гости, дед обедал. <...> Куски хлеба он складывал пополам. Водку пил из бокала для крем-сода. Во время десерта просил не убирать заливное. Вернувшись домой, с облегчением ужинал...*(«Наши»).

Дід Степан: *Дед по материнской линии отличался весьма суровым нравом <...> Жена и дети трепетали от его взгляда. Если что-то раздражало деда, он хмурил брови и низким голосом восклицал:*

– АБАНАМАТ!

Это таинственное слово буквально парализовало окружающих. Внушало им мистический ужас.

– АБАНАМАТ! – восклицал дед.

И в доме наступала полнейшая тишина. Вся семья ему беспрекословно подчинялась. Он же – никому. Включая небесные силы. Один из поединков моего деда с Богом закончился вничью <...> К старости его характер окончательно испортился <...> Он грубил даже тем, кто был старше его, – явление на Востоке редчайшее <...> От его взгляда из рук женщин падали тарелки («Наши»).

АБАНАМАТ – спотворена кавказською вимовою груба російська лайка. С. Довлатов використовує прийом умовно-«фонетичного» транскрибування індивідуальної манери вимови, що теж уходить до низки типових прийомів створення МГ. Цей прийом вперше описав В. В. Виноградов, виявивши його в текстовому просторі Л. М. Толстого.

Виступаючи в повісті «Наши» основним засобом зображення комічних характерів, гіпербола виконує, крім того, текстотвірну функцію, розбудовуючи й розвиваючи сюжет твору.

У пізній прозі, зокрема в повісті «Иностранка», емігранти зображені гіперболізовано. Гіперболу супроводжують й інші механізми творення МГ. Наприклад, автор так характеризує одного з героїв цієї повісті – Льову Баранова: *Он бывший художник-молотовист. В начале своей карьеры Лева рисовал исключительно Молотова. Его работы экспонировались в бесчисленных домоуправлениях, поликлиниках, месткомах. Даже на стенах бывших церквей.*

Баранов до тонкостей изучил наружность этого министра с лицом квалифицированного рабочего. На пари рисовал Молотова за десять секунд. Причем рисовал с завязанными глазами («Иностранка»).

У прикладі одразу привертає увагу оказіоналізм *художник-молотовист*, що утворений за аналогією зі словом *художник-портретист* шляхом приєднання

суфікса *-ист* (зі значенням ‘приналежність до професії’) до прізвища *Молотов*. Саме використання цього слова вказує на оригінальність довлатовської манери письма, а також на те, як тонко він відчуває мову й реалізує її можливості з художньою метою. Уже в одне слово, наведене вище, автор заклав смисл, що репрезентує комічно-іронічне ставлення до персонажа. У наступному реченні (*Лева рисовал исключительно Молотова*) читач відкриває іронічний смисл окаяоналізму: автор узагалі не вважає героя художником, насміхається з його «таланту», вираженого в прагненні створювати «виключно» портрети Молотова, відомого на той час політичного діяча. Письменник уводить у текст прецедентне ім'я *Молотов* як елемент реального світу для гри з документальністю. Але основна мета – указати на бездарність і пристосовництво Баранова, на абсурдність самої радянської дійсності, де можна було заробляти на життя нескінченним малюванням однієї й тієї самої людини – людини, яка обіймає високу посаду в країні. С. Довлатов відверто іронізує над тим, що ці портрети мають попит по всій країні.

Іронічний рефлекс спроектовано й на самого «художника»: показано його уявну популярність. Іронічне обігрування професії (заняття) Баранова в Радянському Союзі продовжується завдяки використанню власне гіперболи й приєднання: *На пари рисовал Молотова за десять секунд. Причем рисовал с завязанными глазами.*

Автор перебільшує спроможність персонажа, адже намалювати справжній портрет за десять секунд не під силу жодному художнику. До того ж, майстерність художника визначають не за кількістю витраченого часу, а якістю роботи. Тут відбувається те саме «збільшення частковості», про яке говорив В. Я. Пропп, що призводить до комізму. Комізм посилюється, коли С. Довлатов уводить приєднувальну конструкцію з відношенням градації (*причем рисовал с завязанными глазами*), що підкреслює «ширвжитковий» характер «творчості» Баранова. У цьому фрагменті також вступає в гру авторська характеристика зовнішності Молотова (*с лицом квалифицированного рабочего*), що знижує роздуту радянською пропагандою значущість цього діяча.

Іронією пройняті й наступні три абзаци, присвячені «професійному пошуку» Баранова. С. Довлатов і надалі дає метонімічну, іронічно знижену суб'єктивну характеристику радянським вождям, виділяючи кожен в окрему, самостійну конструкцію та вдається до синтаксичного паралелізму: *Черты зажиточного крестьянина оказались ему не по силам* (про зовнішність Хрущова); *Физиономия оперного певца не давалась Баранову* (про зовнішність Брежнева). У цьому фрагменті радянські вожді окарікатурені. Їхні метонімічні риси своєю гострою несподіваністю й смисловою новизною посилюють іронію зображення. При відмінності наведених метонімічних характеристик у довлатовській повісті всі вони виконують функцію комічного, навіть сатиричного висвітлення радянських правителів, розкриття їхньої реальної сутності.

Для моделювання ігрового простору значно рідше використано прості гіперболи. У структурному плані переважають іменні конструкції з кількісною семантикою. Продуктивними засобами моделювання простих гіпербол є й прикметники із гіперболічним значенням, їхні компаративні форми.

Метонімія належить до менш продуктивних семантичних механізмів створення МГ у прозі С. Довлатова, ніж інші тропи. Але і її майстерно використовує письменник для моделювання комічних (іронічних) ефектів (див., наприклад, наведені в попередньому контексті ілюстрації).

Ранній період творчості письменника характеризується переважним застосуванням партитивного й атрибутивного типів метонімії. Наприклад: *Вы помните случай с майором Барлоу? Он пошел на концерт органной музыки, а через неделю выбросился из небоскреба. На месте его гибели обнаружили лишь служебный жетон. В общем, майора Барлоу хоронили в коробке из-под сигарет...* («Ослик должен быть худым»). Синекдоха утворена за моделлю «ціле – частина» («людина – предмет, що належить цій людині»). ‘Служебный жетон’ ужито в номінативній функції, що стосується персони майора Барлоу.

Для творчості С. Довлатова характерні метонімічні перенесення з функцією евфемізації. Наприклад: *Он протянул мне булькнувший сверток. Это была завуалированная форма гонорара. Глоток перед атакой* («Компромисс»). У наведеному фрагменті автор використовує комбіноване метонімічне перенесення атрибутивного й локативного типів. Локальна метонімія *сверток* утворена за моделлю «предмет – уміст». Дієприкметник *булькнувший* (метонімія атрибутивного типу: «ознака, що характеризує дію предмета – звук, що видає цей предмет») сприяє розумінню змісту в *свертке*. Далі йде речення з метафорою, у якому в максимально концентрованій формі, забарвленій іронією, пояснено, чому їм дали цей згорток (*завуалированная форма гонорара*), і в подальшій парцельованій конструкції, теж іронічно загостреній, що він означає для них (*глоток перед атакой*).

Локальна метонімія ефективна для створення висловлювань евфемістичного характеру. «Умістилище – його зміст» – поширена модель локальної метонімії як для раннього, так і для зрілого періодів творчості письменника. Каузальний тип метонімічних переносів значно превалює над іншими типами в зрілий період творчості. Використання прецедентних імен в основі каузальної метонімії служить створенню ефекту реальності. Створення прізвиськ персонажів за допомогою метонімії каузального типу є характерною особливістю зрілої прози С. Довлатова. У тексті такі прізвиська виконують оцінну функцію. Синекдоха також часто відображає суб’єктивне ставлення автора до персонажів, як-от: *Я с тоской огляделся. Не хватало еще, чтобы меня видели с этим сомбреро Маринины подруги* («Компромисс»). Використано модель «предмет одягу – людина у цьому одязі», у поєднанні із займенником *этот* вона надає зображуваному персонажу пейоративної оцінки.

Назви довлатовських повістей ґрунтуються на метонімії каузального або партитивного типу. У таких випадках характерною рисою є взаємодія метонімії й символу для реалізації додаткових, затекстових смислів.

У підрозділі 2.2. «**Синтаксичні механізми створення мовної гри в ідіостилі Сергія Довлатова**» розглянуто основні синтаксичні механізми, що беруть участь у створенні ігрового тексту письменника. До них передусім відносимо семантично ускладнені фігури: *антитезу* та *вставлені конструкції*. Можливості експресивного синтаксису знаходять широке застосування у творах письменника, але вони

переважно спрямовані на посилення інших стилістичних ефектів, що не завжди пов'язані з МГ.

Протиставлення, зреалізоване стилістичною фігурою антитези, є одним із ключових синтаксичних механізмів створення МГ в ідіостилі С. Довлатова. Уже в оповіданнях раннього періоду письменник використовує різні види *антитези* для створення ігрових висловлювань, надаючи перевагу *синкрізису* й *акротезі*.

У прозі зрілого періоду спостерігаємо еволюцію творчого почерку С. Довлатова. Він активно використовує *синкрізис* і не характерні для раннього періоду творчості *алойозис* й *амфітезу*. *Альтернеза* й *акротеза* належать до периферійних видів антитези в зрілій прозі. Водночас кожен різновид має свої особливості. *Синкрізис* слугує для втілення максимальних відмінностей кого / чого-небудь, що дає змогу створювати так звану «іронічну» антитезу: *То, что плохо у нас, должно быть замечательно в Америке. Там – цензура и портвейн, здесь – свобода и коньяк* («Ремесло»). Синкрізис використано для підкреслення максимальних відмінностей суспільного устрою Радянського Союзу й США. Протиставлення в першому реченні двох пар антонімів *у нас – в Америке* та *плохо – замечательно* в паралельній конструкції автоматично формує аналогічні відношення між іншими компонентами в наступному реченні: *там – здесь, цензура – свобода, портвейн – коньяк*. Останню пару слів сприймаємо як антонімічну за аналогією з попередніми парами. До того ж тим, хто знав радянську дійсність, письменник нагадує про відмінності між дешевим сурогатним кріпленим винним напоєм «Портвейн 777» і високою якістю західного коньяку. Реалізовано розважальну й оцінну функції.

Синкрізис ефективний для створення афористичних висловлювань, оскільки він структурно зумовлений синтаксичним паралелізмом. Це сприяє яскравому оформленню філософських міркувань про життя. Узагальнені сентенції С. Довлатов оформлює і за допомогою таких різновидів антитези, як *алойозис* й *амфітеза*. До однієї з особливостей *амфітези* відносимо подальше її розгортання *алойозою*, що постає як роз'яснювальний контекст *амфітези*. *Алойозу* письменник використовує також у текстотвірній функції, а *амфітеза* характерна для опису психологічної складності персонажів: вона втілює суперечливі начала, що «співіснують» в особистості: *Был он нелепым и в доброте своей, и в злобе* («Заповедник»). За допомогою *амфітези* автор прагне узагальнено схарактеризувати людину, порівн.: *Что он за личность, я так и не понял*. Акцент в *амфітезі* зроблено на крайнощах *доброта – злоба* – протилежних ознаках персонажа. Поєднання їх в одному реченні дає можливість висловити суперечливе враження, що його справляє персонаж.

Вставлені конструкції – це важливий механізм синтаксичної МГ у прозі С. Довлатова. Вставлені конструкції не характерні для раннього періоду його творчості. У зрілий період письменник активно використовує вставки під час моделювання ігрового тексту. Мають місце вставлені конструкції, омовлені різними структурними одиницями, але значно переважають вставлені конструкції, виражені реченням: *Хорошо здесь живет миллионерам и нищим. (Правда, миллионером в русской колонии считают любого терапевта, не говоря о дантистах.)* («Ремесло»).

Аналіз структурних особливостей вставок у прозі С. Довлатова показав, що нерідко вставлені конструкції простежуємо за межами основного речення. Вставки в постпозиції й інтерпозиції не продуктивні, превалюють міжфразові вставлені конструкції: письменник виявляє оригінальність і в пунктуаційному оформленні вставлених конструкцій, уміщених у дужки: переважно спостерігаємо порушення прийнятих норм постановки розділових знаків у поєднанні крапки й дужки. Очевидно, це дає авторові змогу привернути й затримати увагу читачів на важливій інформації.

Типові функції вставок, що актуалізовані для досягнення комізму в текстах С. Довлатова, – це іронічна функція й функція руйнування реальності. Вставлені конструкції використано й для репрезентації самоіронії. Характеризувальна й оцінно-порівняльна функції вставок залучені автором також для моделювання комічної / іронічної характеристики персонажів. Крім того, їх застосовано для омовлення суб'єктивно-модального ставлення автора до персонажів. Каламбуротвірна функція вставок важлива для створення комічного ефекту.

У **Висновках** узагальнюємо основні результати дисертаційної роботи.

1. У дослідженні застосовано семіотичний підхід до розгляду феномена МГ. Головну увагу приділено семантичній і синтаксичній МГ, прагматику ж розглядаємо як невід'ємний складник цих семіотичних категорій. Трактуючи феномен МГ як усвідомлене порушення передбачуваності на тлі нормативного вживання мови, що породжує ефект обманутого очікування, установлюємо мовностилістичну специфіку творчого, нестандартного використання мовних одиниць і / або категорій для створення дотепних висловлювань, комічних, сатиричних, іронічних і т. ін. ефектів у прозі відомого російського письменника-емігранта С. Довлатова.

2. Виявлено **домінантні семантичні механізми моделювання МГ**, які письменник актуалізував у ранній період своєї творчості та вдосконалював упродовж зрілого періоду. Для створення МГ С. Довлатов найбільш інтенсивно використовує *каламбур, порівняння, метафору й гіперболу*, а також *уособлення й метонімію*. *Каламбур* посідає центральне місце в системі семантичних механізмів моделювання МГ. Цей механізм превалює як у ранній, так і в зрілий періоди творчості письменника. Використано каламбурні типи *«маска»*, *«сусіди»* й *«сім'я»*. Домінує каламбур *«маска»*, що найяскравіше висвітлює сутність комічного, оскільки в ньому чітко простежуємо семантичну двоплановість.

Порівняння й метафора – провідні тропейні механізми створення семантичної МГ. У ранній період творчості переважають прості *порівняння*, а в зрілий – розгорнуті порівняльні конструкції. З двох основних типів порівнянь С. Довлатов надає перевагу порівнянням, в основу яких покладені незвичні зіставлення й зближення реалій, їхніх властивостей та ознак. У прозі С. Довлатова нерідко актуалізовано й *прийом нанизування оригінальних, індивідуально-авторських порівнянь*, що відзначені новизною й самобутністю.

Звичним способом модифікації *мовних метафор* в ідіостилі С. Довлатова є семантичне (образне) розгортання таких метафор через узгоджені між собою деталі. Традиційні метафори «оновлюються» шляхом їхнього розширення оригінальними

епітетами-означеннями, а також їхнім включенням у незвичні контексти. Розгорнуті метафоричні утворення переважають над простими впродовж усього творчого шляху письменника. Характерною рисою довлатовського ідіостилу є ускладнення контексту прийомом «нагромадження» («нанизування») метафор.

Уособлення як семантичний механізм створення МГ теж знайшло своє місце у текстовому просторі С. Довлатова. На різних етапах творчості для його художнього почерку характерні певні особливості вживання уособлень. У ранній період письменник часто залучав одиниці тематичної групи «Небесні тіла» й «Предмети». А в його зрілій прозі уособленню найчастіше підлягали лексеми тематичних груп «Предмети» й «Тварини». У структурному аспекті розгорнуті уособлення переважають над простими. Предикативні уособлення домінують, атрибутивні й дистантні менш уживані.

Характерним семантичним механізмом створення МГ, яким охоче користується С. Довлатов, є *гіпербола*. Письменник надає перевагу розгорнутим гіперболам. Гіпербола в С. Довлатова – основний спосіб зображення «комічних характерів». Її часто супроводжують інші механізми створення МГ, що доповнюють і посилюють загальний гіперболічний ефект різного типу каламбурами, порівняннями, метафорами, метонімічними характеристиками, стилістичними фігурами приєднання, градації, прийомом умовно-«фонетичного» транскрибування вимови тощо.

Для створення комічних (іронічних) ефектів С. Довлатов майстерно використовує *метонімію*. Ранній період творчості письменника переважно характеризують партитивні й атрибутивні типи метонімії. Каузальний тип метонімічних переносів значно превалює над іншими типами в зрілий період творчості. Використання прецедентних імен в основі каузальної метонімії служить створенню ефекту реальності; прецедентні імена в довлатовських текстах нерідко виступають як символи. До локальної метонімії письменник удається як у ранньому, так і в зрілому періоді творчості.

3. Серед *синтаксичних механізмів створення МГ* у прозі С. Довлатова провідними, як показав аналіз, є *антитеза* і *вставлені конструкції*.

В оповіданнях раннього періоду для створення ігрових висловлювань письменник надає перевагу таким видам *антитези*, як *синкризис* та *акротеза*. У прозі зрілого періоду він активно використовує *синкризис* і не характерні для раннього періоду *алойозис* і *амфітезу*. *Синкризис* зазвичай слугує створенню так званої «іронічної» антитези. Цей різновид антитези також ефективний для моделювання афористичних висловлювань, якими багаті твори С. Довлатова.

У зрілий період творчості С. Довлатов активно використовує *вставлені конструкції*. Зазвичай письменник розміщує їх за межами основного речення. Основна функція вставлених конструкцій – каламбуротвірна. У довлатовських текстах вони виконують також іронічну функцію й функцію руйнування реальності, що є продуктивними для досягнення комізму в тексті.

4. У роботі встановлено, що всі розглянуті семантичні й синтаксичні механізми створення МГ у прозі С. Довлатова пройняті яскравою авторською модальністю, слугують засобом іронічного зображення дійсності, висвітлюють

комічні сторони тих чи тих персонажів, предметів, явищ. Усе зазначене дає підстави стверджувати, що МГ – домінантна риса ідіостилію С. Довлатова, яку в художній прозі письменника виявляємо на кожному семіотичному рівні. Вона є комунікативно важливим художнім засобом, що втілює авторський задум.

Конвергенція тропів і стилістичних фігур, нанизування порівнянь і метафор у мікроконтексті, переважання розгорнутих тропейчних конструкцій суперечить твердженням деяких дослідників щодо стилістичної нескладності довлатовського стилю і його «нейтральності».

Результати дослідження відкривають перспективи для подальшого розгляду прагматичного аспекту МГ в ідіостилі С. Довлатова.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Пушкарь О. П. Каламбур как стилистический прием в творчестве С. Д. Довлатова. Слов'янський збірник. (Збірник наукових праць). К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. Вип. 17. Ч. 2. С. 471–473.

2. Пушкарь О. П. Приемы языковой игры в повести Сергея Довлатова «Заповедник». Русская филология: Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харьков, 2014. №1-2 (51). С. 65–70.

3. Пушкарь О. П. Языковая игра в повести Сергея Довлатова «Ремесло». Русская филология: Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харьков, 2016. № 2 (57). С. 57–61.

4. Пушкарь О. П. Каламбур в произведениях С. Довлатова. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство». №11. Дніпро, 2017. Вип.23 (1) С. 164–171.

5. Пушкарь О. П. Синкрисис в идиостиле Сергея Довлатова (игровой аспект). Русская филология: Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харьков, 2018. № 1 (63). С 26–30.

6. Pushkar O. P. Metonymy as a semantic mechanism of the language game in S. Dovlatov's work Лінгвістичні студії / Linguistic Studies: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т ім. Василя Стуса; гол. ред. А. П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2018. Вип. 35. С. 122–126.

7. Пушкарь О. П. Приемы прагматической языковой игры в идиостиле Сергея Довлатова (на материале повести «Компромисс»). Славянские чтения: научно-теоретический журнал. № 9 (15) Кишинев: Славянский ун-т, 2017 С. 33–43.

8. Pushkar O. P. Hyperbole in Sergey Dovlatov's creativity. Proceedings of II International scientific conference «Scientific thought transformation». Morrisville: Lulu Press., 2017. P. 92–95.

9. Пушкарь О. П. Языковая игра как специфическая черта индивидуального стиля С. Довлатова (на материале повести «Филиал»). Материалы форума молодых исследователей-русистов в рамках Международного фестиваля «Великое русское слово» (Одесса, 5-6 июня 2012 г.). Одесса, изд-во КП ОГТ, 2012.

С. 415–419.

10. Пушкарь О. П. Смешанная ЯИ как средство создания комических характеров в повести «Иностранка» С. Довлатова. Від смішного до великого: феномен комічного в літературі та культурі: зб. наук. матеріалів конференції (Бердянськ, 28-29 вересня 2017 р.) / гол. ред. О. П. Новик. Бердянськ, 2017. С. 106–108.

АНОТАЦІЯ

Пушкар О. П. Мовна гра в художній прозі Сергія Довлатова. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 10.02.02 «Російська мова». – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2018.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню складного й багатоаспектного лінгвістичного феномена мовної гри в художній прозі відомого російського письменника Сергія Довлатова. Активне звернення до мовної гри у творах Сергія Довлатова дає змогу розглядати цей феномен як характерну рису його індивідуального стилю.

Уперше було проведено аналіз механізмів створення мовної гри на семіотичних підставах в ідіостилі Сергія Довлатова. Виявлено домінантні семантичні та синтаксичні механізми створення мовної гри в прозі письменника. З'ясовано, що каламбур, порівняння й метафора є провідними семантичними механізмами створення мовної гри. Серед синтаксичних механізмів створення мовної гри в прозі Сергія Довлатова провідними є антитеза й вставлені конструкції.

Виявлено структурні, семантичні та функційні особливості кожного механізму в різні періоди творчості письменника. Крім того, уперше представлено типологічний порівняльний аналіз механізмів створення мовної гри у співвідношенні з етапами творчості Сергія Довлатова. З'ясовано закономірності та відмінні риси в ранньому й зрілому періодах творчості письменника.

Ключові слова: мовна гра, семантика, синтактика, прагматика, індивідуальний стиль, комічний ефект, іронія.

АННОТАЦИЯ

Пушкарь О. П. Языковая игра в художественной прозе Сергея Довлатова. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г.С. Сковороды, Харьков, 2018.

Диссертационная работа посвящена исследованию сложного и многоаспектного лингвистического феномена языковой игры в художественной прозе известного русского писателя Сергея Довлатова. Активное обращение к языковой игре в произведениях Сергея Довлатова позволяет рассматривать данный феномен как характерную черту его индивидуального стиля.

В работе проанализированы основные подходы к определению сущности языковой игры. Это позволило уточнить определение языковой игры в соответствии с ее основными признаками. Языковая игра определяется как творческое, нестандартное использование любых языковых единиц и/или категорий для создания остроумных высказываний, в том числе – комического характера, с уточнением, что в основе неканонического использования языковых ресурсов лежит нарушение предсказуемости (а не нормы) на фоне нормативных форм, т.е. реализация принципа обманутого ожидания. Именно несоответствие между ожидаемым и полученным эффектом порождает языковую игру.

В соответствии с классификацией языковой игры с позиций семиотики рассматриваются особенности употребления семантической и синтаксической языковой игры в произведениях Сергея Довлатова. Прагматический аспект рассматривается как неотъемлемая составляющая этих семиотических категорий. Производится типологический сравнительный анализ игровых механизмов в произведениях раннего и зрелого периодов творчества писателя. Установлены закономерности и отличительные особенности их использования в соответствии с выделяемыми этапами творчества Сергея Довлатова.

В ходе анализа выявлены доминирующие семантические механизмы создания языковой игры. К ним относятся каламбур, сравнение, метафора, гиперболола, олицетворение и метонимия. Каламбуру принадлежит центральное место среди семантических механизмов создания языковой игры. Каламбурный тип «маска» превалирует. Этот тип каламбура наиболее ярко высвечивает сущность комического, в нем с наибольшей силой проявляется семантическая двуплановость.

Сравнение и метафора являются ведущими тропеическими средствами создания семантической языковой игры. Доминируют оригинальные, индивидуально-авторские сравнения и метафоры, которые характеризуются новизной и самобытностью, а общеязыковые сравнения и метафоры, хоть и нерегулярны, но, претерпевая различные модификации, во многих случаях выступают в качестве отправной точки языковой игры. «Сквозные» метафоры и сравнения предстают как «автореминисценции» в текстах, а «повторяющиеся» метафоры каждый раз приобретают новые смысловые оттенки и функциональную нагрузку. Использование прецедентных имен в структуре сравнительных конструкций выступает как яркая характерная черта довлатовского идиостиля.

Антитеза и вставные конструкции – доминирующие синтаксические механизмы создания языковой игры, которые особенно активно используются в зрелой прозе Сергея Довлатова. Характерной чертой антитезы зрелого периода творчества писателя является включение ее в состав конвергенций, использование в ней прецедентных имен, афористичность, функциональная емкость.

Определены семантические, структурные и функциональные особенности каждого механизма в разные периоды творчества писателя.

Все рассмотренные семантические и синтаксические механизмы создания языковой игры в прозе Сергея Довлатова пронизаны яркой авторской модальностью, служат средством иронического изображения действительности, высвечивают комические стороны тех или иных персонажей, предметов, явлений,

действий. Проведенный анализ дает основания утверждать, что языковая игра является доминирующей чертой идиостиля Сергея Довлатова. Языковая игра в художественной прозе писателя проявляется на каждом семиотическом уровне и выступает коммуникативно важным художественным средством, воплощающим авторский замысел.

Ключевые слова: языковая игра, семантика, синтактика, прагматика, индивидуальный стиль, комический эффект, ирония.

SUMMARY

Pushkar O. P. The language game in Sergei Dovlatov's prose. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate in Philology, specialty 10.02.02 – Russian language. – H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, 2018.

The thesis presents the complex analysis of such linguistic phenomenon as a language game. The language game is actively used in Sergei Dovlatov's works of art. Thus it is possible to analyze this phenomenon as a characteristic feature of his individual style.

For the first time the analysis of the mechanisms of creating the language game is based in terms of the semiotic theory. The attention is focused on the dominant semantic and syntactic mechanisms of creating the language game, which is functioning in Sergei Dovlatov's prose. It is found out that pun, comparison and metaphor are the main semantic mechanisms of modeling the language game in Sergei Dovlatov's work of art. Antithesis and parenthetic constructions are widespread syntactic mechanisms of creation the language game in Sergei Dovlatov's literary works.

It is found out the semantic, structural and function features of each mechanism. A typological comparative analysis of the mechanisms of creating the language game in Sergei Dovlatov's literary works of the early and mature periods is presented for the first time. Thus, patterns and distinctive features are established in the early and mature periods of the writer's works.

Key words: language game, semantics, syntactics, pragmatics, individual style, comic effect, irony.

Відповідальний за випуск – А. Т. Гулак

Підписано до друку 07.06. 2018. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 пр. Зам. № б/н.

Надруковано СПД ФО Степанов В. В., м. Харків, вул. Ак. Павлова, 311

Свідоцтво про державну реєстрацію В00 № 941249 від 28.01.2003 р.